© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

श्रीगणेशाय नमः
ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम्
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत्

अथ प्रथमोऽध्यायः

जनमेजय उवाच
प्राप्य राज्यं महाभागाः पाण्डवा मे पितामहाः
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि १
स हि राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः
कथमासीद्धतैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी २
कियन्तं चैव कालं ते पितरो मम पूर्वकाः
स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ३
वैशम्पायन उवाच
प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ४
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः संजयस्तथा
युयुत्सुश्चापिमेधावी वैश्यापुत्रः स कौरवः ५
पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम्
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ६
सदा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम्
पादाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः
ते मूर्ध्नि समुपाघ्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ७
कुन्तिभोजसुताचैव गान्धारीमन्ववर्तत
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः
समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्रोर्यथाविधि ८
शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ९
तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः

उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् १०
श्यालो द्रोणस्य यश्चैको दयितो ब्राह्मणो महान्
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ११
व्यासश्च भगवान्नित्यं वासं चक्रे नृपेण ह
कथाः कुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिनृपरक्षसाम् १२
धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् १३
सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरूण्यपि
प्राप्यन्तेऽथै सुलघुभिः प्रभावाद्विदुरस्य वै १४
अकरोद्बन्धमोक्षांश्च वध्यानां मोक्षणं तथा
न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् १५
विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः
सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते १६
आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा
उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा १७
वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च
उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः १८
मैरेयं मधु मांसानि पानकानि लघूनि च
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुरस्य यथा पुरा १९
ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुः समन्ततः
उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा २०
कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती चैव भामिनी
उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा २१
धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धस्य चात्मजा
किंकराः स्मोपतिष्ठन्ति सर्वाः सुबलजां तथा २२
यथा पुत्रवियुक्तोऽय न किंचिद्दुःखमाप्नुयात्
इति राजान्वशाद्भ्रात्रन्नित्यमेव युधिष्ठिरः २३
एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत्
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं विना तदा २४
न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति

धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्यद्वृत्तं द्यूतकारितम् २५
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः
विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः १
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरूद्वहः
तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत २
आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः
उवाच स तदा भ्रातॄनमात्यांश्च महीपतिः ३
मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः
निदेशे धृतराष्ट्रस्य यः स्थास्यति स मे सुहृत्
विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ४
परिदृष्टेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि
ददातु राजा सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ५
ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ६
धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि
तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ७
कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः
शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ८
यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम्
बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ९
ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः
तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने १०
धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान्
शिष्यवृत्तौ स्थितान्नित्यं गुरुवत्पर्यपश्यत ११
गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः
आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै १२

एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः
भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् १३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्वहः
नापश्यत तदा किंचिदप्रियं पाण्डुनन्दने १
वर्तमानेषु सद्वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु
प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः २
सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम्
सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ३
प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरूद्वह
वैचित्रवीर्ये नृपतौ समाचरति नित्यदा ४
यद्यद् ब्रूते च किंचित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः
गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ५
तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः
पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ६
तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः
अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं मन्दमचेतसम् ७
सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः
आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ८
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च हुत्वा चैव हुताशनम्
आयुष्यं पाण्डुपुत्राणामाशास्ते स नराधिपः ९
न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स महीपतिः
यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः समवाप तदा नृपः १०
ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च भारत
तथा विट्शूद्रसंघानामभवत्सुप्रियस्तदा ११
यच्च किंचित्पुरा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम्
अकृत्वा हृदि तद्राजा तं नृपं सोऽन्ववर्तत १२

यश्च कश्चिन्नरः किंचिदप्रियं चाम्बिकासुते
कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः १३
न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै
उवाच दुष्कृतं किंचिद्युधिष्ठिरभयान्नरः १४
धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा
शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् १५
अन्ववर्तत भीमोऽपि निष्टनन्धर्मजं नृपम्
धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः १६
राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रं महामतिम्
अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः १७
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्दुर्योधनपितुस्तथा
नान्तरं ददृशू राजन्पुरुषाः प्रणयं प्रति १
यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम्
तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः २
तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम्
नामर्षयत राजेन्द्र सदैवातुष्टवद्धृदा ३
अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः
आज्ञां प्रत्यहरच्चापि कृतकैः पुरुषैः सदा ४
अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाकरोत्
संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ५
स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि
प्रोवाचाथ सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः ६
अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना
नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रात्तजीविताः ७
इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ
ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ८

तAविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ
याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ९
एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता जनाधिपः
वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् १०
सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी
गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ११
ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः
राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः १२
नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी १३
माद्रीपुत्रौ च भीमस्य चित्तज्ञावन्वमोदताम्
राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किंचिदप्रियम् १४
ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम्
बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह वचो भृशम् १५
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः
ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः १
योऽह दुष्टमतिं मूढं ज्ञातीनां भयवर्धनम्
दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् २
यच्चाहं वासुदेवस्य वाक्यं नाश्रौषमर्थवत्
वध्यतां साध्वयं पाप सामात्य इति दुर्मतिः ३
पुत्रस्नेहाभिभूतश्च हितमुक्तो मनीषिभिः
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ४
पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना
सञ्जयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यतेऽद्य माम् ५
यच्चाहं पाण्डुपुत्रेण गुणवत्सु महात्मसु
न दत्तवाञ्श्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ६

विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः
एतच्छ्रेयः स परमममन्यत जनार्दनः ७
सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनः सदा
हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ८
विशेषतस्तु दह्यामि वर्षं पञ्चदशं हि वै
अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ९
चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे
तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम १०
करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा
युधिष्ठिरभयाद्वेति भृशं तप्यति पाण्डवः ११
भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः
नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी १२
हतं पुत्रशतं शूरं संग्रामेष्वपलायिनम्
नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि तं विदुः
इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः १३
भद्रं ते यादवीमातर्वाक्यं चेदं निबोध मे
सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः १४
महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः
प्रकृष्टं मे वयः पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम्
गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् १५
द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः
समतीता नृशंसास्ते धर्मेण निहता युधि १६
न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन
सर्वे शस्त्रजिताँल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः १७
आत्मनस्तु हितं मुख्यं प्रतिकर्तव्यमद्य मे
गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि १८
त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः
राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् १९
अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम्
चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया

तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः २०
उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ
पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप २१
तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन्
पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् २२
त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि
फलभागो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा २३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच
न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् १
योऽह भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं नृप
यताहारं क्षितिशयं नाविन्दं भ्रातृभिः सह २
अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना
विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ३
किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा
यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ४
पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च
अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ५
भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः
भवता विप्रहीणा हि क्व नु तिष्ठामहे वयम् ६
औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम
अस्तु राजा महाराज यं चान्यं मन्यते भवान् ७
अहं वनं गमिष्यामि भवान्राज्यं प्रशास्त्विदम्
न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ८
नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम्
कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ९
न मन्युर्हृदि नः कश्चिद्दुर्योधनकृतेऽनघ

भवितव्यं तथा तद्धि वयं ते चैव मोहिताः १०
वयं हि पुत्रा भवतो यथा दुर्योधनादयः
गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ११
स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि
पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्येनात्मानमालभे १२
इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला
भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् १३
भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये
त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः १४
भवितव्यमनुप्राप्तं मन्ये त्वां तज्जनाधिप
दिष्टया शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्ष्यामि मनसो ज्वरम् १५
धृतराष्ट्र उवाच
तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन
उचितं हि कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो १६
चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया
वृद्धं मामभ्यनुज्ञातुं त्वमर्हसि जनाधिप १७
वैशम्पायन उवाच
इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिम्
उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः १८
सञ्जयं च महामात्रं कृपं चापि महारथम्
अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिः पृथिवीपतिम् १९
ग्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति
वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव हि २०
इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरूद्वहः
गान्धारीं शिश्रिये धीमान्सहसैव गतासुवत् २१
तं तु दृष्ट्वा तथासीनं निश्चेष्टं कुरुपार्थिवम्
आर्तिं राजा ययौ तूर्णं कौन्तेयः परवीरहा २२
युधिष्ठिर उवाच
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम्
सोऽय नारीमुपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् २३

ग्रायसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य वै पुरा
चूर्णीकृता बलवता स बलार्थी श्रितः स्त्रियम् २४
धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिग्बुद्धिं धिक्च मे श्रुतम्
यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः २५
ग्रहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम
यदि राजा न भुङ्क्तेऽय गान्धारी च यशस्विनी २६
वैशम्पायन उवाच
ततोऽस्य पाणिना राजा जलशीतेन पाराडवः
उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् २७
तेन रत्नौषधिमता पुरयेन च सुगन्धिना
पाणिस्पर्शेन राज्ञस्तु राजा संज्ञामवाप ह २८
इति श्रीमहाभारते ग्राश्रमवासपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
स्पृश मां पाणिना भूयःपरिष्वज च पाराडव
जीवामीव हि संस्पर्शात्तव राजीवलोचन १
मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप
पाणिभ्यां च परिस्प्रष्टुं प्राणा हि न जहुर्मम २
ग्रष्टमो ह्यद्य कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे
येनाहं कुरुशार्दूल न शक्नोमि विचेष्टितुम् ३
व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता
ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इवाभवम् ४
तवामृतसमस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं विभो
लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ५
वैशम्पायन उवाच
एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत
पस्पर्श सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ६
उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्न्याजिघ्रत पाराडवम् ७

विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम्
अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किंचन पाण्डवाः ८
गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम्
दुःखान्यवारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ९
इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः
नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन् १०
अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम्
अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ११
ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः
न मामतः परं पुत्र परिक्लेष्टुमिहार्हसि १२
तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम्
सर्वेषामवरोधानामार्तनादो महानभूत् १३
दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम्
उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् १४
धर्मपुत्रः स पितरं परिष्वज्य महाभुजः
शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् १५
न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा
यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप १६
यदि त्वहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा
क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्यामहे वयम्१७
ततोऽब्रवीन्महातेजा धर्मपुत्रं स पार्थिवः
अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये १८
इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम्
ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् १९
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

व्यास उवाच
युधिष्ठिर महाबाहो यदाह कुरुनन्दनः
धृतराष्ट्रो महात्मा त्वां तत्कुरुष्वाविचारयन् १

अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः
नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम २
गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी
पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्वहते भृशम् ३
अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः
अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरिष्यति ४
राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः
राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ५
वैशम्पायन उवाच
इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा
प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ६
भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः
भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ७
अहं तु पुत्रो भगवान्पिता राजा गुरुश्च मे
निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ८
इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो धर्मभृतां वरः
युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव विशां पते ९
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत
राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः १०
सोऽय मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपते
करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ११
एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर
समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् १२
पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता
शिष्यभूतेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः १३
क्रतुभिर्दक्षिणावद्भिरन्न पर्वतशोभितैः
महद्भिरिष्टं भोगाश्च भुक्ताः पुत्राश्च पालिताः १४
पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि
त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु १५
त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषया नृपः

आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी १६
अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ
न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर १७
एतावदुक्त्वा वचनमनुज्ञाप्य च पार्थिवम्
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् १८
गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्ततः
प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः १९
यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम्
यदाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च २०
युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा
सर्वे ह्येतेऽनुमान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः २१
इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः
क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति २२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान्
ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्यानुगतस्तदा १
मन्दप्राणगतिर्धीमान्कृच्छ्रादिव समुद्धरन्
पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा २
तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः
स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ३
स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्णिकक्रियः
तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ४
गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी
वधूभिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ५
कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः
पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ६
ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे

निषरणं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ७
ग्रप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन
ग्रष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ८
तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाराडुनन्दन
राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ९
विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर
शृणुयास्ते च यद्ब्रूयुः कुर्याश्चैवाविचारयन् १०
प्रातरुत्थाय तान्राजन्पूजयित्वा यथाविधि
कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ११
ते तु संमानिता राजंस्त्वया राज्यहितार्थिना
प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन १२
इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय
हितायवै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा १३
ग्रमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन्
दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः १४
चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परान्
परीक्षितैर्बहुविधं स्वराष्ट्रेषु परेषु च १५
पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम्
ग्रट्टाट्टालकसंबाधं षट्पथं सर्वतोदिशम् १६
तस्य द्वाराणि कार्याणि पर्याप्तानि बृहन्ति च
सर्वतः सुविभक्तानि यन्त्रैरारक्षितानि च १७
पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः
ग्रात्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत १८
विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च
स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः
शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर १९
मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविशारदान्
विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृजून् २०
तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिःसह
समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् २१

सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः
अरराये निःशलाके वा न च रात्रौ कथंचन २२
वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः
सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपुङ्गकाः २३
मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम्
न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः २४
दोषांश्च मन्त्रभेदेषु ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमराडले
अभेदे च गुणान्राजन्पुनःपुनररिंदम २५
पौरजानपदानां च शौचाशौचं युधिष्ठिर
यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यमरिंदम २६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि नवमोऽध्यायः ९

दशमोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठिताः
योज्यास्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठिताः १
परिमाणं विदित्वा च दराडं दराड्येषु भारत
प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर २
आदानरुचयश्चैव परदाराभिमर्शनः
उग्रदराडप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा ३
आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हन्तारः साहसप्रियाः
सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः
हिरगयदराड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ४
प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्व्ययकर्म ते
अलंकारमथो भोज्यमत ऊर्ध्वं समाचरेः ५
पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं परिहर्षयन्
दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ६
सदा चापररात्रं ते भवेत्कार्यार्थनिर्णये
मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ७
सर्वे त्वात्ययिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ

तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः
चक्रवत्कर्मणां तात पर्यायो ह्येष नित्यशः ८
कोशस्य संचये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा
द्विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ९
चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये ते राज्यान्तरायिणः
तानाप्तैः पुरुषैर्दूराद्घातयेथाः परस्परम् १०
कर्मदृष्ट्याथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरूद्वह
कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ११
सेनाप्रणेता तु भवेत्तव तात दृढव्रतः
शूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः १२
सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः १३
स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर १४
देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्व कर्मसु
मात्राभिरनुरूपाभिरनुगाह्या हितास्त्वया १५
गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः १६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा
उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च १
चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम्
मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्शन २
तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विषमाणि च
बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ३
ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः
मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ४

एतन्मगडलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः
अत्र षाड्गुगयमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ५
वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन
द्विसप्तत्या महाबाहो ततः षाड्गुगयचारिगः ६
यदा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथाबलः
विगृह्य शत्रून्कौन्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा
यदा स्वपक्षोऽबलवांस्तदा संधिं समाश्रयेत् ७
द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः स्यान्महांस्तथा
यदा समर्थो यानाय नचिरेणैव भारत ८
तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानं च न विभाजयेत्
भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ९
हिरगयं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमकोशवत्
विपरीतान्न गृह्णीयात्स्वयं संधिविशारदः १०
संध्यर्थं राजपुत्रं च लिप्सेथा भरतर्षभ
विपरीतस्तु तेऽदेयः पुत्र कस्यांचिदापदि
तस्य प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमन्त्रवित् ११
प्रकृतीनां च कौन्तेय राजा दीनां विभावयेत्
क्रमेण युगपद्द्वंद्वं व्यसनानां बलाबलम् १२
पीडनं स्तम्भनं चैव कोशभङ्गस्तथैव च
कार्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराष्ट्रं रक्षता स्वयम् १३
न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता
कौन्तेय तं न हिंसेत यो महीं विजिगीषते १४
गणानां भेदने योगं गच्छेथाः सह मन्त्रिभिः
साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा १५
दुर्बलाश्चापि सततं नावष्टभ्या बलीयसा
तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः १६
यद्येवमभियायाच्च दुर्बलं बलवान्नृपः
सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् १७
अशक्नुवंस्तु युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः
कोशेन पौरैर्दगडेन ये चान्ये प्रियकारिणः १८

असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत्
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरमपि केवलम् १९
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम
द्वियोनिं त्रिविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर १
राजेन्द्र पर्युपासीथाश्छित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः
तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् २
पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते
आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पस्ततो वरः ३
व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः
कर्शनं भीषणं चैव युद्धे चापि बहुर्लयम् ४
प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत्
आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ५
उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत
उपपन्नो नरो यायाद्विपरीतमतोऽन्यथा ६
आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा
अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं च यत् ७
तत्र मित्रबलं राजन्मौलेन न विशिष्यते
श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्य एवेति मे मतिः ८
तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप
विज्ञेयं बलकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ९
आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप
भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु १०
विकल्पा बहवो राजन्नापदां पाण्डुनन्दन
सामादिभिरुपन्यस्य शमयेत्तान्नृपः सदा ११
यात्रां यायाद्बलैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप
संयुक्तो देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा १२

तुष्टपुष्टबलो यायाद्राजा वृद्ध्युदये रतः
आहूतश्चाप्यथो यायादनृतावपि पार्थिवः १३
स्थूणाश्मानं वाजिरथप्रधानां ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम्
पदातिनागैर्बहुकर्दमां नदीं सपत्ननाशे नृपतिः प्रयायात् १४
अथोपपत्त्या शकटं पद्मं वज्रं च भारत
उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो १५
सादयित्वा परबलं कृत्वा च बलहर्षणम्
स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च १६
लब्धं प्रशमयेद्राजा निक्षिपेद्धनिनो नरान्
ज्ञात्वा स्वविषयं तं च सामादिभिरुपक्रमेत् १७
सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह
प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् १८
एवं कुर्वञ्शुभावाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः
प्रेत्य स्वर्गं तथाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् १९
एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम्
उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च २०
भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च
मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम २१
एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण
प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि २२
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः
पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् २३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः १२

त्रयोदशोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच
एवमेतत्करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते
भूयश्चैवानुशास्योऽह भवता पार्थिवर्षभ १
भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने
विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति २

यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः
कर्तास्म्येतन्महीपाल निर्वृतो भव भारत ३
वैशम्पायन उवाच
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता
कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ४
पुत्र विश्रम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्श्रमः
इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ५
तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी
उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ६
अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेनापि महर्षिणा
युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ७
धृतराष्ट्र उवाच
गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना
युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि नचिराद्वनम् ८
अहं हि नाम सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम्
पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु
सर्वप्रकृतिसांनिध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ९
वैशम्पायन उवाच
इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास पार्थिवः
स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः १०
ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा
सर्वं सुहृज्जनं चैव सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा
समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरजानपदानथ ११
ब्राह्मणांश्च महीपालान्नानादेशसमागतान्
ततः प्राह महातेजा धृतराष्ट्रो महीपतिः १२
शृण्वन्त्येकाग्रमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः
क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समागताः १३
भवन्तः कुरवश्चैव बहुकालं सहोषिताः
परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः १४
यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते

तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम १५
अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे
व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य च
भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा वोऽन्या भूद्विचारणा १६
अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती
न चान्येष्वस्ति देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम १७
श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः
उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः १८
युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत्
मन्ये दुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः १९
मम त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः
ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ २०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः
बाष्पसंन्दिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ २१
तानविब्रुवतः किंचिद्दुःखशोकपरायणान्
पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् २२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः १३

चतुर्दशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
शान्तनुः पालयामास यथावत्पृथिवीमिमाम्
तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः
पालयामास वस्तातो विदितं वो न संशयः १
यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत्
स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह २
मया च भवतां सम्यक्छुश्रूषा या कृतानघाः
असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ३
यच्च दुर्योधनेनेदं राज्यं भुक्तमकण्टकम्
अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ४
तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम्

विमर्दः सुमहानासीदनयान्मत्कृतादथ ५
तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम्
तद्वो हृदि न कर्तव्यं मामनुज्ञातुमर्हथ ६
वृद्धोऽय हतपुत्रोऽय दुःखितोऽय जनाधिपः
पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वानुजानत ७
इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी
गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ८
हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा
अनुजानीत भद्रं वो व्रजावः शरणं च वः ९
अयं च कौरवो राज् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च
न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन १०
चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः
लोकपालोपमा ह्येते सर्वे धर्मार्थदर्शिनः ११
ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः
युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति १२
अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः
एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः
भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूताः मया कृताः १३
यद्येव तैः कृतं किंचिद्व्यलीकं वा सुतैर्मम
यद्यन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ १४
भवद्भिर्हि न मे मन्युः कृतपूर्वः कथंचन
अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः १५
तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम्
कृते याचामि वः सर्वान्गान्धारीसहितोऽनघाः १६
इत्युक्तास्तेन ते राज्ञा पौरजानपदा जनाः
नोचुर्बाष्पकलाः किंचिद्वीक्षांचक्रुः परस्परम् १९
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः १४

पञ्चदशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः
वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् १
तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः
धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत २
वृद्धं मां हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया
विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ३
पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै
वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण च ४
सोऽह पुनः पुनर्याचे शिरसावनतोऽनघाः
गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ५
श्रुत्वा तु कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते
रुरुदुः सर्वतो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ६
उत्तरीयैः करैश्चापि संछाद्य वदनानि ते
रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ७
हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम्
दुःखं संधारयन्तः स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ८
ते विनीय तमायासं कुरुराजवियोगजम्
शनैः शनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्स्वमतान्युत ९
ततः संधाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः
एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्नावेश्योचुर्नराधिपम् १०
ततः स्वचरणे वृद्धः संमतोऽथविशारदः
साम्बाख्यो बह्वृचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ११
अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रभाष्य च
विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह १२
राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम्
वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप १३
यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो
नात्र मिथ्या वचः किंचित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् १४

न जात्वस्य तु वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन
राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियो भवेत् १५
पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः
न च दुर्योधनः किंचिदयुक्तं कृतवान्नृप १६
यथा ब्रवीति धर्मज्ञो मुनिः सत्यवतीसुतः
तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः १७
त्यक्ता वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः
भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हृताः १८
यथा शंतनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च
भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा च तव पार्थिव १९
भवद्बुद्धियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता
तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः २०
न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप
पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे
वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा २१
तथा वर्षसहस्राय कुन्तीपुत्रेण धीमता
पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप २२
राजर्षीणां पुराणानां भवतां वंशधारिणाम्
कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः २३
वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः
नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते २४
उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः
सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते २५
यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति
भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन २६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः १५

षोडशोऽध्यायः

ब्राह्मण उवाच
न तद्दुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम्

न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः १
दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रबाधितुम्
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् २
अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः
अष्टादशाहेन हता दशभिर्योधपुंगवैः ३
भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना
युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ४
चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैर्नृप
जनक्षयोऽय नृपते कृतो दैवबलात्कृतैः ५
अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः
कर्तव्यं निधनं लोके शस्त्रेण क्षत्रबन्धुना ६
तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः
पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ७
न स राजापराध्नोति पुत्रस्तव महामनाः
न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौबलः ८
यद्विनष्टाः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः
सर्वं दैवकृतं तद्वै कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ९
गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः
धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् १०
लभतां वीरलोकान्स ससहायो नराधिपः
द्विजाग्र्यैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखी ११
प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम्
वेद पुण्यं च कार्त्स्न्येन सम्यग्भरतसत्तम १२
दृष्टापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः
समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः १३
अनुवत्स्यन्ति चापीमाः समेषु विषमेषु च
प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूषणान् १४
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिहारांश्च पार्थिव
पूर्वराजातिसर्गांश्च पालयत्येव पाण्डवः १५
दीर्घदर्शी कृतप्रज्ञः सदा वैश्रवणो यथा

अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः १६
अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ
ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा १७
विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै
न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः १८
मन्दा मृदुषु कौरव्यास्तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः
वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः १९
न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती
अस्मिञ्जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् २०
भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम्
न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः २१
अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः
मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः २२
स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात्
कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ २३
वैशम्पायन उवाच
तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुबन्धं गुणोत्तरम्
साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् २४
धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः
विसर्जयामास तदा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः २५
स तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तदा
प्राञ्जलि पूजयामास तं जनं भरतर्षभ २६
ततो विवेश भवनं गान्धार्या सहितो नृपः
व्युष्टायां चैव शर्वर्यां यच्चकार निबोध तत् २७
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षोडशोऽध्यायः १६

सप्तदशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
व्युषितायां रजन्यां तु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् १

स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम्
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः २
धृतराष्ट्रो महाराज वनवासाय दीक्षितः
गमिष्यति वनं राजन्कार्तिकीमागतामिमाम् ३
स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किंचिदर्थमभीप्सति
श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ४
द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः
पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चास्य सुहृदो हताः
यदि चाभ्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ५
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः
हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ६
न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् ७
अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः
किरीटी किंचिदानम्य भीमं वचनमब्रवीत् ८
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ९
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि १०
दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचति
याचितो यः पुरास्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ११
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः
परैर्विनिहतापत्यो वनं गन्तुमभीप्सति १२
मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम्
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्म्यं च महाभुज १३
राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम्
अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मराजोऽभ्यपूजयत् १४
भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा
वयं भीष्मस्य कुर्मेह प्रेतकार्याणि फल्गुन १५

सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च
बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः १६
अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति
श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मादात्कौरवको नृपः १७
इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः
कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः
यैरियं पृथिवी सर्वा घातिता कुलपांसनैः १८
कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम्
अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोकवर्धनम्
क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा १९
कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान्
क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् २०
यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवसि
न तदा त्वा पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते २१
किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः
दुर्वृत्तो विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत २२
तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः
उवाच भ्रातरं धीमाञ्जोषमास्वेति भर्त्सयन् २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः १७

अष्टादशोऽध्यायः

अर्जुन उवाच
भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे
धृतराष्ट्रो हि राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतानि च
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः २
इदं मद्वचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम्
यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्ददाम्यहम् ३
भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम्

मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ४
वैशम्पायन उवाच
इत्युक्ते धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत्
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षांचक्रे धनंजयम् ५
ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः
न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ६
परिक्लिष्टो हि भीमोऽय हिमवृष्ट्यातपादिभिः
दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ७
किं तु मद्वचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम्
यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्गृहादिति ८
यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः
न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ९
यन्ममास्ति धनं किंचिदर्जुनस्य च वेश्मनि
तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः १०
ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः
पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ११
इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप
धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्नास्त्यत्र संशयः १२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः १८

एकोनविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
एवमुक्तस्तु राज्ञा स विदुरो बुद्धिसत्तमः
धृतराष्ट्रमुपेत्येदं वाक्यमाह महार्थवत् १
उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः
स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्युतिः २
बीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान्
वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ३
धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च
अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किंचन ४

भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत
कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमन्ये विनिःश्वसन् ५
स राज्ञा धर्मशीलेन भ्रात्रा बीभत्सुना तथा
अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ६
न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराट्
संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरेत् ७
एवंप्रायो हि धर्मोऽय क्षत्रियाणां नराधिप
युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽय वृकोदरः ८
वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः
प्रसादयाव नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ९
प्रददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव
त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानां चेति भारत १०
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणां चौर्ध्वदेहिकम्
इतो रत्नानि गाश्चैव दासीदासमजाविकम् ११
आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु
दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया १२
बह्वन्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय
गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म यत् १३
इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनंजयः
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति १४
इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तत्
मनश्चक्रे महादाने कार्तिक्यां जनमेजय १५
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः १९

विंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः
प्रीतिमानभवद्राजा राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणा १
ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान्
पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः २

कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ३
कम्बलाजिनरत्नानि ग्रामान्क्षेत्रानजाविकम्
अलंकारान्गजानश्वान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ४
द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम्
दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक्
जयद्रथपुरोगाश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ५
स श्राद्धयज्ञो ववृधे बहुगोधनदक्षिणः
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ६
अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा
युधिष्ठिरस्य वचनात्तदापृच्छन्ति तं नृपम् ७
आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति
तदुपस्थितमेवात्र वचनान्ते प्रदृश्यते ८
शते देये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा
दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ९
एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः
तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिमिवाम्बुदः १०
ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महीपतिः
अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ११
सवस्त्रफेनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः
गवाश्वमकरावर्तो नारीरत्नमहाकरः १२
ग्रामाग्रहारकुल्याढ्यो मणिहेमजलार्णवः
जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रदयाम्बुधिः १३
एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा
गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् १४
परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः
ततो निर्वर्तयामास दानयज्ञं कुरूद्वहः १५
एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहोत्सवम्
नटनर्तकलास्याढ्यं बह्वन्नरसदक्षिणम् १६

दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः
बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ १७
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि विंशोऽध्यायः २०

एकविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
आहूय पाण्डवान्वीरान्वनवासकृतक्षणः १
गान्धारीसहितो धीमानभिनन्द्य यथाविधि
कार्त्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः २
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य वल्कलाजिनसंवृतः
वधूपरिवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ३
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां याश्चाप्यन्याः कौरवराजवंश्याः
तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ४
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा
संयोज्यार्थैर्भृत्यजनं च सर्वं ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ५
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो युधिष्ठिरः सस्वनं बाष्पकण्ठः
विलप्योच्चैर्हा महाराज साधो क्व गन्तासीत्यपतत्तात भूमौ ६
तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः
युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा निगृह्याथोदीधरत्सीदमानः ७
वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ माद्रीपुत्रौ विदुरः संजयश्च
वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्बाष्पकण्ठाः ८
कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती
राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ९
तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च बालापत्या चोत्तरा कौरवी च
चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्स्त्रियोऽन्या सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वधूभिः १०
तासां नादो रुदतीनां तदासीद्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः
ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां विट्शूद्राणां चैव नार्यः समन्तात् ११
तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो गजाह्वयेऽतीव बभूव राजन्
यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाम् १२

या नापश्यच्चन्द्रमा नैव सूर्यो रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नरेन्द्रे
महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः १३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकविंशोऽध्यायः २१

द्वाविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव
स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निःस्वनोऽभवत् १
स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च
कथंचिन्निर्ययौ धीमान्वेपमानः कृताञ्जलि २
स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात्
विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ३
वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः
संजयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ४
कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम्
धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय युधिष्ठिरे ५
निवृत्ते पौरवर्गे तु राजा सान्तःपुरस्तदा
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष सः ६
सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ
अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ७
वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि
राजा यात्वेष धर्मात्मा तपसे धृतनिश्चयः ८
इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना
जगादैवं तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ९
सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित्
एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव नित्यदा १०
कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम्
अवकीर्णो हि मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ११
आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक
यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते १२

एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम
मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः
तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् १३
सदैव भ्रातृभिःसार्धमग्रजस्यारिमर्दन
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन १४
भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरूद्वह
समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधूर्गता १५
श्वश्रूश्वशुरयोः पादाञ्शुश्रूषन्ती वने त्वहम्
गान्धारीसहितो वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी १६
एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी
विषादमगमत्तीव्रं न च किंचिदुवाच ह १७
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः
उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः १८
किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि
न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि १९
व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने
विदुराया वचोभिस्त्वमस्मान्न त्यक्तुमर्हसि २०
निहत्य पृथिवीपालान्राज्यं प्राप्तमिदं मया
तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् २१
क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया
क्षत्रधर्मे स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि २२
अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्नुषां चेमां यशस्विनीम्
कथं वत्स्यसि शून्येषु वनेष्वम्ब प्रसीद मे २३
इति बाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृणवती
जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् २४
यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम्
प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः २५
किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम्
कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि २६
वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम्

दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा २७
प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि
श्रियं यौधिष्ठिरीं तावद्भुङ्क्ष्व पार्थबलार्जिताम् २८
इति सा निश्चितैवाथ वनवासकृतक्षणा
लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः २९
द्रौपदी चान्वयाच्छ्वश्रूं विषण्णवदना तदा
वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ३०
सा पुत्रान्रुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती
जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ३१
अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तदा
ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ३२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः २२

त्रयोविंशोऽध्यायः

कुन्त्युवाच
एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव
कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृप १
द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया २
कथं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुषर्षभाः
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ३
यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ४
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः
पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धर्षणं कृतम् ५
नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः
नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धर्षणं कृतम् ६
भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः
विजयो नावसीदेत इति चोद्धर्षणं कृतम् ७
नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ

क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ८
इयं च बृहती श्यामा श्रीमत्यायतलोचना
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ९
प्रेक्षन्त्या मे तदा हीमां वेपन्तीं कदलीमिव
स्त्रीधर्मिणीमनिन्द्याङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् १०
दुःशासनो यदा मौढ्याद्दासीवत्पर्यकर्षत
तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ११
विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः
यदैषा नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा १२
केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना
यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप १३
युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम्
तदानीं विदुरावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः १४
कथं न राजवंशोऽय नश्येत्प्राप्य सुतान्मम
पाण्डोरितिमया पुत्र तस्मादुद्धर्षणं कृतम् १५
न तस्य पुत्रः पौत्रो वा कुत एव स पार्थिवः
लभते सुकृताँल्लोकान्यस्माद्वंशः प्रणश्यति १६
भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा
महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि १७
साहं नात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम्
विदुरायाः प्रलापैस्तैः प्लावनार्थं च तत्कृतम् १८
नाहं राज्यफलं पुत्र कामये पुत्रनिर्जितम्
पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो १९
श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् २०
निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च २१
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः २३

चतुर्विंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम
व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाञ्चाल्या सहितानघाः १
ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत
अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् २
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ३
ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ४
युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम्
यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ५
पुत्रैश्वर्यं महदिदमपास्य च महाफलम्
का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ६
राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम्
अनया शक्यमद्येह श्रूयतां च वचो मम ७
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै
तस्मात्त्वमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ८
इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ९
न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा
शक्नोत्युपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् १०
तस्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः
निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुरुदुस्तदा ११
उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा १२
पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः
यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा १३
तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत्
नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् १४

सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः
कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः १५
धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्ना गत्वा सुमहदन्तरम्
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः १६
प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः
व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः
प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः १७
स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा
संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत १८
विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः
चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः १९
गान्धार्याः संनिकर्षे तु निषसाद कुशेष्वथ
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता २०
तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः
याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः २१
प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वालितपावका
बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धनी २२
ततो रात्र्यां व्यतीतायां कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः
हुत्वाग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम्
उदङ्मुखा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः २३
स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि
शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः २४

पञ्चविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनोचिते
निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः १
तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा राष्ट्रवासिनः
क्षत्रविट्शूद्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ २

स तैः परिवृतो राजा कथाभिरभिनन्द्य तान्
अनुजज्ञे सशिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ३
सायाह्ने स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य ह
चकार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ४
तथैवान्ये पृथक्सर्वे तीर्थेष्वाप्लुत्य भारत
चक्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ५
कृतशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा
गान्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ६
राज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः
जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसंगरः ७
ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः
सानुगो नृपतिर्विद्वान्नियतः संयतेन्द्रियः ८
तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः
आससादाथ राजर्षिः शतयूपं मनीषिणम् ९
स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंतपः
स पुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् १०
तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं तदा
तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगृह्णात्कुरूद्वहम् ११
स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः
शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा १२
तस्मै सर्वं विधिं राजन्राजाचख्यौ महामतिः
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा १३
एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः
योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा १४
तथैव देवी गान्धारी वल्कलाजिनवासिनी
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी १५
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप
संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः १६
त्वगस्थिभूतः परिशुष्कमांसो जटाजिनी वल्कलसंवृताङ्गः
स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः १७

क्षत्ता च धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिः ससंजयस्तं नृपतिं सदारम्
उपाचरद्घोरतपो जितात्मा तदा कृशो वल्कलचीरवासाः १८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः २५

षड्विंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततस्तस्मिन्मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः १
द्वैपायनःसशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः
शतयूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः २
तेषां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि
ते चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ३
तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः
रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ४
कथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्तदा
कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ५
पुरा प्रजापतिसमो राजासीदकुतोभयः
सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ६
स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके
सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ७
स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः
पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ८
दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया
महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ९
तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः
तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः १०
तथा पृषध्रो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो नृपः ११
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः
पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् १२

भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा
सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः १३
शशलोमा च नामासीद्राजा परमधार्मिकः
स चाप्यस्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् १४
द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम्
राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्र्यां गमिष्यसि १५
त्वं चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः
गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् १६
पाण्डुः संस्मरति नित्यं बलहन्तुः समीपतः
त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति १७
तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी
भर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्तव १८
युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः
वयमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा १९
प्रवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम्
संजयस्त्वदनुध्यानात्पूतः स्वर्गमवाप्स्यति २०
एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा सदैव पत्न्या प्रीतिमान्प्रत्यगृह्णात्
विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य चक्रे पूजां चातुलां नारदाय २१
तथा सर्वे नारदं विप्रसंघाः संपूजयामासुरतीव राजन्
राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते वै पुनः पुनः समहृष्टास्तदानीम् २२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः २६

सप्तविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशशंसुर्द्विजोत्तमाः
शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् १
अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते २
अस्ति काचिद्विवक्षा तु मम तां गदतः शृणु
धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ३

सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा
युक्तः पश्यसि देवर्षे गतीर्वै विविधा नृणाम् ४
उक्तवान्नृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम्
न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ५
स्थानमस्य क्षितिपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो
त्वत्तः कीदृक्कदा वेति तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ६
इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम्
व्याजहार सतां मध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ७
यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम्
दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ८
तत्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथासमभवन्नृप
तपसो दुश्चरस्यास्य यदयं तप्यते नृपः ९
तत्राहमिदमश्रौषं शक्रस्य वदतो नृप
वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः १०
ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः
विहर्ता धृतराष्ट्रोऽय राजराजाभिपूजितः ११
कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः
ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः १२
संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम्
स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वं परिपृच्छसि १३
देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत्
भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः १४
इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः
सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः १५
एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः
विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः १६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः २७

अष्टाविंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः
बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः १
तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम्
कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति २
कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने
गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ३
सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम्
किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ४
सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती
राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ५
विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान्
स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ६
आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः
तत्र तत्र कथाचक्रुः समासाद्य परस्परम् ७
पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः
शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ८
तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम्
गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ९
नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा
न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा १०
परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम्
तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ११
अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि
कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः १२
तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि
वधं संस्मृत्य ते वीरा नाति प्रमनसोऽभवन् १३
हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत
सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे १४
द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी
नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् १५

वैराटयास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम्
धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः १६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः २८

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवाः मातृनन्दनाः
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः १
ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन्
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे २
आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किंचन
संभाष्यमाणा अपि ते न किंचित्प्रत्यपूजयन् ३
ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्ये सागरोपमाः
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ४
अनुस्मरन्तो जननीं ततस्ते कुरुनन्दनाः
कथं नु वृद्धमिथुनं वहत्यद्य पृथा कृशा ५
कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः
पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ६
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा
पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ७
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा
गमने चाभवद्बुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ८
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत्
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ९
न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमात्मना
गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् १०
दिष्ट्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम्
जटिलां तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षताम् ११
प्रासादहर्म्य संवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम्
कदा तु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् १२

अनित्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ
कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिनी वने १३
सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा
उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च १४
कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा
जीवन्त्या ह्यद्य नः प्रीतिर्भविष्यति नराधिप १५
एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः
योऽद्य त्वमस्मान्राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि १६
अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम्
काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च १७
इत्युक्तः स नृपो देव्या पाञ्चाल्या भरतर्षभ
सेनाध्यक्षान्समानाय्य सर्वानिदमथाब्रवीत् १८
निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम्
द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् १९
स्त्र्यध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे
सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिबिकाश्च सहस्रशः २०
शकटापणवेशाश्च कोशशिल्पिन एव च
निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति २१
यश्च पौरजनः कश्चिद्द्रष्टुमिच्छति पार्थिवम्
अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः २२
सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वं चैव महानसम्
विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम २३
प्रयाणं घुष्यतां चैवं श्वोभूत इति मा चिरम्
क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च २४
एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः
श्वोभूते निर्ययौ राजा सस्त्रीबालपुरस्कृतः २५
स बहिर्दिवसानेवं जनौघं परिपालयन्
न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९

त्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
आज्ञापयामास ततः सेनां भरतसत्तमः
अर्जुनप्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः १
योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत्
क्रोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति २
केचिद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्मनोजवैः
रथैश्च नगराकारैः प्रदीप्तज्वलनोपमैः ३
गजेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्ट्रैर्नराधिप
पदातिनस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ४
पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा
अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदृक्षया ५
स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः
सेनामादाय सेनानी प्रययावाश्रमं प्रति ६
ततो द्विजैर्वृतः श्रीमान्कुरुराजो युधिष्ठिरः
संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधबन्दिभिः ७
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि
रथानीकेन महता निर्ययौ कुरुनन्दनः ८
गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः
सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ मारुतात्मजः ९
माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहैः सुसंवृतौ
जग्मतुः प्रीतिजननौ संनद्धकवचध्वजौ १०
अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा
वशी श्वेतैर्हयैर्युक्तैर्दिव्येनान्वगमन्नृपम् ११
द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिबिकागताः
स्त्र्यध्यक्षयुक्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु १२
समृद्धनरनागाश्वं वेणुवीणानिनादितम्
शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ १३
नदीतीरेषु रम्येषु सरित्सु च विशां पते
वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुंगवाः १४

युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः
युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः १५
ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत्
क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपावनीम् १६
स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः
शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह १७
ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा
विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ १८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ३०

एकत्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य पदातयः
अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः १
स च पौरजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः
स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा २
आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः
शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ३
ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा विविधव्रताः
पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ४
तानपृच्छत्ततो राजा क्वासौ कौरववंशभृत्
पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिप्लुतः ५
तमूचुस्ते ततो वाक्यं यमुनामवगाहितुम्
पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ६
तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते प्रययुस्तदा
ददृशुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ७
ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः
सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्येन सा पृथा ८
सस्वनं प्ररुदन्धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन्
सा च बाष्पाविलमुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ९

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम्
गान्धार्याःकथयामास सहदेवमुपस्थितम् १०
ग्रनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम्
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ११
सा ह्यग्रेऽगच्छत तयोर्दंपत्योर्हतपुत्रयोः
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि १२
तान्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः
प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः १३
ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम्
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि १४
सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहुस्ते स्वयं तदा
पाराडवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः १५
ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा
पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् १६
निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः
युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् १७
स तैः परिवृतो मेने हर्षबाष्पाविलेन्नणः
राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये १८
ग्रभिवादितो वधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः
गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत १९
ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम्
दिदृन्नुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव २०
इति श्रीमहाभारते ग्राश्रमवासपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ३१

द्वात्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
स तैः सह नरव्याघ्रैर्भ्रातृभिर्भरतर्षभ
राजा रुचिरपद्मान्नैरासांचक्रे तदाश्रमे १
तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः
द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाराडवान्पृथुवन्नसः २

तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः
भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ३
तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वान्नामाभिनामतः
संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ४
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरतनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायतास्यः कुरुराज एषः ५
अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ६
यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्माञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः
सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी पद्मायताक्षोऽजुन एष वीरः ७
कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमा तु यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ
मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति ययोर्न रूपे न बले न शीले ८
इयं पुनःपद्मदलायताक्षी मध्यं वयः किंचिदिव स्पृशन्ती
नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव कृष्णा स्थिरा मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ९
अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी
मध्ये स्थितैषा भगिनी द्विजाग्र्या चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य १०
इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा
पस्पर्ध कृष्णेन नृपः सदा यो वृकोदरस्यैष परिग्रहोऽग्र्य ११
इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य सुता जरासन्ध इति श्रुतस्य
यवीयसो माद्रवतीसुतस्य भार्या मता चम्पकदामगौरी १२
इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु यैषापरासन्नमहीतले च
भार्या मता माद्रवतीसुतस्य ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी १३
इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा
भार्याभिमन्योर्निहतो रणे यो द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः १४
एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा या शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः
राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः स्नुषा विवीरा हतपुत्रनाथाः १५
एता यथामुख्यमुदाहृता वो ब्राह्मण्यभावादृजुबुद्धिसत्त्वाः
सर्वा भवद्भिः परिपृच्छ्यमाना नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः १६
एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः
प्रपच्छ सर्वान्कुशलं तदानीं गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु १७

योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम्
स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे यथार्हतः कुशलं पर्यपृच्छत् १८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ३२

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

धृतराष्ट्र उवाच
युधिष्ठिर महाबाहो कच्चित्तात कुशल्यसि
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा १
ये च त्वामुपजीवन्ति कच्चित्तेऽपि निरामयाः
सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरवश्चैव ते विभो २
कच्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम्
कच्चिद्दायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ३
अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः
ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ४
कच्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ
शत्रवो गुरवः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ५
कच्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः
अतिथींश्चान्नपानेन कच्चिदर्चसि भारत ६
कच्चिच्च विषये विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव
क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः ७
कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते
जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्षभ ८
कच्चिद्राजर्षिवंशोऽय त्वामासाद्य महीपतिम्
यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ९
वैशम्पायन उवाच
इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत
कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि १०
कच्चित्ते वर्धते राजंस्तपो मन्दश्रमस्य ते
अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतक्लमा
अप्यस्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ११

इयं च माता ज्येष्ठा मे वीतवाताध्वकर्शिता
घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति १२
हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान्
नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा १३
क्व चासौ विदुरो राजन्नैनं पश्यामहे वयम्
संजयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः १४
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम्
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समास्थितः १५
वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः
कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने क्वचित् १६
इत्येवं वदतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः १७
दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः
निवर्तमानः सहसा जनं दृष्ट्वाश्रमं प्रति १८
तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् १९
भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत २०
ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः
विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्तत्र वनान्तरे २१
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम्
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः २२
युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः
विदुरस्याश्रवे राजा स च प्रत्याह संज्ञया २३
ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत
संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्या समाहितः २४
विवेश विदुरो धीमान्गात्रैर्गात्राणि चैव ह
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च २५
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम्
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव २६

विदुरस्य शरीरं तत्तथैव स्तब्धलोचनम्
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् २७
बलवन्तं तथात्मानं मेने बहुगुणं तदा
धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः २८
पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान्स विशां पते
योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा २९
धर्मराजस्तु तत्रैनं संचस्कारयिषुस्तदा
दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वै वागभाषत ३०
भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम्
कलेवरमिहैतत्ते धर्म एष सनातनः ३१
लोकाः सन्तानका नाम भविष्यन्त्यस्य पार्थिव
यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैव शोच्यः परन्तप ३२
इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्य ततः पुनः
राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ३३
ततः स राजा द्युतिमान्स च सर्वो जनस्तदा
भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ३४
तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान्राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत्
आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ३५
यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः
इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम्
फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ३६
ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः
तां रात्रिं न्यवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ३७
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ३३

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
एवं सा रजनी तेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम्
शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय भारत १
तत्र तत्र कथाश्चासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः

विचित्रपदसंचारा नानाश्रुतिभिरन्विताः २
पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुपुस्तदा
उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ३
यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः
तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ४
व्यतीतायां तु शर्वर्यां कृतपूर्वाह्णिकक्रियः
भ्रातृभिः सह कौन्तेयो ददर्शाश्रममण्डलम् ५
सान्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः
यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ६
ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः
कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ७
वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि
ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ८
मृगयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः
अशङ्कितैः पक्षिगणैः प्रगीतैरिव च प्रभो ९
केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः
कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः १०
प्राधीतद्विजघोषैश्च क्वचित्क्वचिदलंकृतम्
फलमूलसमुद्वाहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ११
ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहृतान्
कलशान्काञ्चनान्राजंस्तथैवौदुम्बरानपि १२
अजिनानि प्रवेणीश्च स्रुक्स्रुवं च महीपतिः
कमण्डलूस्तथा स्थालद्यः पिठराणि च भारत १३
भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप
यद्यदिच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् १४
एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम्
वसु विश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः १५
कृताह्निकं च राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम्
ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा १६
मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम्

कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा सततं धर्मचारिणीम् १७
स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः
निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृस्यामुपविवेश ह १८
भीमसेनादयश्चैव पाण्डवा कौरवर्षभम्
अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया १९
स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः
बिभ्रद्ब्राह्मीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः २०
तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः
शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः २१
व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणपूजितः
वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास तं नृपम् २२
ततः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान्
भीमसेनादयश्चैव प्रत्युत्थायाभ्यपूजयन् २३
समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः
धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत २४
नवं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम्
प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् २५
ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः
द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः २६
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ३४

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
तथा समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु
व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामन्त्र्य पार्थिवम् १
धृतराष्ट्र महाबाहो कच्चित्ते वर्धते तपः
कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप २
कच्चिद्धृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवानघ ३
कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम्

कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ४
महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदर्शिनी
आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ५
कच्चित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषुरनहंकृता
या परित्यज्य राज्यं स्वं गुरुशुश्रूषणे रता ६
कच्चिद्धर्मसुतो राजा त्वया प्रीत्याभिनन्दितः
भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ७
कच्चिन्नन्दसि दृष्ट्वैतान्कच्चित्ते निर्मलं मनः
कच्चिद्विशुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ८
एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत
निर्वैरता महाराज सत्यमद्रोह एव च ९
कच्चित्ते ननुतापोऽस्ति वनवासेन भारत
स्वदते वन्यमन्नं वा मुनिवासांसि वा विभो १०
विदितं चापि मे राजन्विदुरस्य महात्मनः
गमनं विधिना येन धर्मस्य सुमहात्मनः ११
माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः
महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः १२
बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु यः
न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः १३
तपोबलव्ययं कृत्वा सुमहच्चिरसंभृतम्
माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः १४
नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च
वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः १५
भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः
धारणाच्छ्रेयसो ध्यानाद्यं धर्मं कवयो विदुः १६
सत्येन संवर्धयति दमेन नियमेन च
अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः १७
येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः
धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना १८
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा

यथाकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः १९
सर्वगश्चैव कौरव्य सर्वं व्याप्य चराचरम्
दृश्यते देवदेवः स सिद्धैर्निर्दग्धकिल्बिषैः २०
यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः
स एव राजन्वश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः २१
प्रविष्टः स स्वमात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः
दिष्ट्या महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः २२
त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिराद्भरतर्षभ
संशयच्छेदनार्थाय प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक २३
न कृतं यत्पुरा कश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः
आश्चर्यभूतं तपसः फलं संदर्शयामि वः २४
किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुममानुषम्
द्रष्टुं स्प्रष्टुमथ श्रोतुं वद कर्तास्मि तत्तथा २५
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ३५

समाप्तमाश्रमवासपर्व

षट्त्रिंशोऽध्यायः
जनमेजय उवाच
वनवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ
सभार्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते १
विदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रिते
वसत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वाश्रममण्डले २
यत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह
व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ३
वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः
युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनो द्विज ४
किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो
सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ५
वैशम्पायन उवाच
तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुरुराजेन पाण्डवाः

विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ६
मासमेकं विजह्रुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने
अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ ७
तथा तु तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसंनिधौ
व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ८
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः
विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ९
तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महामनाः
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः १०
निषेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात्
आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिष्केषु वरेषु च ११
तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः
पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरूद्वहः १२
गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा
स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशुस्ततः १३
तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नृप
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः १४
ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम्
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः
प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः १५
विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम्
दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै १६
गान्धार्याश्चैव यद्दुःखं हृदि तिष्ठति पार्थिव
कुन्त्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् १७
यच्च धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनाशजम्
सुभद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम १८
श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्ततो नृप
संशयच्छेदनायाहं प्राप्तः कौरवनन्दन १९
इमे च देवगन्धर्वाः सर्वे चैव महर्षयः
पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् २०

तदुच्यतां महाबाहो कं कामं प्रदिशामि ते
प्रवणोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो बलम् २१
एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना
मुहूर्तमिव संचिन्त्य वचनायोपचक्रमे २२
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं च मे
यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः २३
अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः
भवद्भिर्ब्रह्मकल्पैर्यत्समेतोऽह तपोधनाः २४
दर्शनादेव भवतां पूतोऽह नात्र संशयः
विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानघाः २५
किं तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम्
दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः २६
अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना
घातिता पृथिवी चेयं सहया सनरद्विपाः २७
राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः
आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः २८
ये ते पुत्रांश्च दाराश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान्
परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् २९
का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थे ये हता मृधे
तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ३०
दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम्
भीष्मं शान्तनवं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ३१
मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृदद्विषा
क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ३२
एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम्
न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः
इति मे चिन्तयानस्य पितः शर्म न विद्यते ३३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ३६

सप्तत्रिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
तच्छ्रुत्वा विविधं तस्य राजर्षेः परिदेवितम्
पुनर्नवीकृतः शोको गान्धार्या जनमेजय १
कुन्त्या द्रुपदपुत्र्याश्च सुभद्रायास्तथैव च
तासां च वरनारीणां वधूनां कौरवस्य ह २
पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत्
श्वशुरं बद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ३
षोडशेमानि वर्षाणि गतानि मुनिपुंगव
अस्य राज्ञो हतान्पुत्राञ्शोचतो न शमो विभो ४
पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन्ह्येष भूमिपः
न शेते वसतीः सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ५
लोकानन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वांस्तपोबलात्
किमु लोकान्तरगतान्राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ६
इयं च द्रौपदी कृष्णा हतज्ञातिसुता भृशम्
शोचत्यतीव साध्वी ते स्नुषाणां दयिता स्नुषा ७
तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी
सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ८
इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमदुःखिता
भर्तृव्यसनशोकार्ता न शेते वसतीः प्रभो ९
यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्बाह्लीकः स कुरूद्वहः
निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे १०
श्रीमच्चास्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः
पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ११
तस्य भार्याशतमिदं पुत्रशोकसमाहतम्
पुनः पुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च
तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने १२
ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः
सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो १३
तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽय महीपतिः

कुर्यात्कालमहं चैव कुन्ती चेयं वधूस्तव १४
इत्युक्तवत्यां गान्धार्यां कुन्ती व्रतकृशानना
प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सस्मारादित्यसंभवम् १५
तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः
अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः १६
तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम्
तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे यत्ते मनसि वर्तते १७
ततः कुन्ती श्वशुरयोः प्रणम्य शिरसा तदा
उवाच वाक्यं सव्रीडं विवृण्वाना पुरातनम् १८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

कुन्त्युवाच
भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम्
स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम १
तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः
भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयम् २
शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा
कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ३
स मे वरमदात्प्रीतः कृतमित्यहमब्रुवम्
अवश्यं ते गृहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ४
ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम्
एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मां द्विजः ५
धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं वरानने
वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ६
इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽह विस्मिताभवम्
न च सर्वास्ववस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ७
अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती
संस्मृत्य तदृषेर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम्
स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती ८

अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत्
द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च
तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमच्च माम् ९
स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह
गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसावदम् १०
स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न ते क्षमम्
धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ११
तमहं रक्षती विप्रं शापादनपराधिनम्
पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् १२
ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान्
उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमद्दिवम् १३
ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी
गृढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् १४
नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु
कन्याहमभवं विप्र यथा प्राह स मामृषिः १५
स मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः
तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव १६
यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया
तन्मे भयं त्वं भगवन्व्यपनेतुमिहार्हसि १७
यच्चास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ
तं चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम १८
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः
साधु सर्वमिदं तथ्यमेवमेव यथात्थ माम् १९
अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि
देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै २०
सन्ति देवनिकायाश्च संकल्पाज्जनयन्ति ये
वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चधा २१
मनुष्यधर्मो दैवेन धर्मेण न हि युज्यते
इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः २२
सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि

सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् २३
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ३८

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

व्यास उवाच
भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातॄन्सखींस्तथा
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव १
कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितॄन्भ्रातॄंस्तथैव च २
पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम
यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ३
न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ४
भवितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते
अवतेरुस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ५
गन्धर्वाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः
तथा पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ६
देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः
त एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ७
गन्धर्वराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः
स एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ८
पाण्डुं मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम्
धर्मस्यांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ९
कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा
दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्शुभदर्शने १०
मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिंदमम्
विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थं धनंजयम्
नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजावुभौ ११
द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम्
लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने

यश्च वैरार्थमुद्भूतः संघर्षजननस्तथा १२
यश्च पाण्डवदायादो हतः षड्भिर्महारथैः
स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्द्विधा १३
द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात्
अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् १४
द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम्
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् १५
एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि
ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने १६
यच्च वो हृदि सर्वेषां दुःखमेनच्चिरं स्थितम्
तदद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् १७
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्मिन्रणाजिरे १८
वैशम्पायन उवाच
इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा
महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ १९
धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः
सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः २०
ततो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः
निवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् २१
राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः
निवासमकरोद्धीमान्सस्त्रीवृद्धपुरःसरः २२
जगाम तदहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा
निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् २३
अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः
ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् २४
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९

चत्वारिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच

ततो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः
व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः १
धृतराष्ट्रस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा
शुचिरेकमनाःसार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् २
गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन्
पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ३
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम्
अवगाह्याजुहावाथ सार्वाल्लौँकान्महामुनिः ४
पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ५
ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्तर्जनमेजय
प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ६
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः
ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ७
विराटद्रुपदौ चोभौ सपुत्रौ सहसैनिकौ
द्रौपदेयाश्च सौभद्रौ राक्षसश्च घटोत्कचः ८
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शकुनिश्च महारथः
दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महारथाः ९
जारासंधिर्भगदत्तो जलसंधश्च पार्थिवः
भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च सानुजः १०
लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ११
अचलो वृषकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च पार्थिवः १२
एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्तिताः
सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः १३
यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनम्
तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नराधिपाः १४
दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः
निर्वैरा निरहङ्कारा विगतक्रोधमन्यवः १५

गन्धर्वैरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च बन्दिभिः
दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसां गणैः १६
धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप
मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् १७
दिव्यज्ञानबलोपेता गान्धारी च यशस्विनी
ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि रणे हताः १८
तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहद्रोमहर्षणम्
विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः १९
तदुत्सवमहोदग्रं हृष्टनारीनराकुलम्
ददृशे बलमायान्तं चित्रं पटगतं यथा २०
धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान्पश्यन्दिव्येन चक्षुषा
मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः २१
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ४०

एक चत्वारिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
ततस्ते भरतश्रेष्ठा समाजग्मुः परस्परम्
विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः १
विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम्
संप्रीतमनसः सर्वे देवलोक इवामराः २
पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या च पतिना सह
भ्राता भ्रात्रा सखा चैव सख्या राजन्समागताः ३
पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च
संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ४
ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः
समेत्य पृथिवीपालाः सौहृदेऽवस्थिताभवन् ५
ऋषिप्रसादात्तेऽन्ये च क्षत्रिया नष्टमन्यवः
असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ६
एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्बान्धवैस्तथा
पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च मानवाः ७

तां रात्रिमेकां कृत्स्नां ते विहृत्य प्रीतमानसाः
मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ८
नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत्
परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ९
समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् १०
एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः
आमन्त्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ११
ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुंगवः
क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् १२
अवगाह्य महात्मानः पुण्यां त्रिपथगां नदीम्
सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे १३
देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा
केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाप्नुवन् १४
तथा वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन्नृपाः
राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरून् १५
विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः १६
गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा
ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः १७
या याः पतिकृताँल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः १८
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्दधाना वराङ्गनाः
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् १९
विमुक्ता मानुषैर्देहैस्ततस्ता भर्तृभिः सह
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशां पते २०
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् २१
दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः

दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा २२
ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितमस्का गतक्लमाः
सर्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे २३
यस्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्कालेऽभवत्तदा
तं तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः २४
तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः
जहृषुर्मुदिताश्चासन्नन्यदेहगता अपि २५
प्रियैः समागमं तेषां य इमं शृणुयान्नरः
प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह २६
इष्टबान्धव संयोगमनायासमनामयम्
य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् २७
स्वाध्याययुक्ताः पुरुषाः क्रियायुक्ताश्च भारत
अध्यात्मयोगयुक्ताश्च धृतिमन्तश्च मानवाः
श्रुत्वा पर्व त्विदं नित्यमवाप्स्यन्ति परां गतिम् २८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ४१

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

सूत उवाच
एतच्छ्रुत्वा नृपो विद्वान्हृष्टोऽभूज्जनमेजयः
पितामहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा १
अब्रवीच्च मुदा युक्तः पुनरागमनं प्रति
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शनम् २
इत्युक्तः स द्विजश्रेष्ठो व्यासशिष्यः प्रतापवान्
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्तं नृपं जनमेजयम् ३
अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ४
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रयात्
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो वियुज्यताम् ५
अनाशाय कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः
आत्मा चैभिः समायुक्तः सुखदुःखमुपाश्नुते ६

अविनाशी तथा नित्यं क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः
भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संविजानताम् ७
यावन्न क्षीयते कर्म तावदस्य स्वरूपता
संक्षीणकर्मा पुरुषो रूपान्यत्वं नियच्छति ८
नानाभावास्तथैकत्वं शरीरं प्राप्य संहताः
भवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विजानताम् ९
अश्वमेधे श्रुतिश्चेयमश्वसंज्ञपनं प्रति
लोकान्तरगता नित्यं प्राणा नित्या हि वाजिनः १०
अहं हितं वदाम्येतत्प्रियं चेत्तव पार्थिव
देवयाना हि पन्थानः श्रुतास्ते यज्ञसंस्तरे ११
सुकृतो यत्र ते यज्ञतत्र देवा हितास्तव
यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः
गतिमन्तश्च तेनेष्ट्वा नान्ये नित्या भवन्ति ते १२
नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि यो नरः
अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः
वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः १३
वियोगे दोषदर्शी यः संयोगमिह वर्जयेत्
असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् १४
परापरज्ञस्तु नरो नाभिमानादुदीरितः
अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते १५
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः
नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता १६
येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः
तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्नुते
मानसं मनसाप्नोति शारीरं च शरीरवान् १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ४२

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
अदृष्ट्वा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान्

ऋषिप्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरूद्वह १
स राजा राजधर्मांश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा
अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च २
विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात्
धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चापि तपस्विनम् ३
जनमेजय उवाच
ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि
तद्रूपवेषवयसं श्रद्दध्यां सर्वमेव ते ४
प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः
प्रसादादृषिपुत्रस्य मम कामः समृध्यताम् ५
सूत उवाच
इत्युक्तवचने तस्मिन्नृपे व्यासः प्रतापवान्
प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परीक्षितम् ६
ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः
श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ७
शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम्
अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ८
ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः
पितरं स्नापयामास स्वयं सस्नौ च पार्थिवः ९
स्नात्वा च भरतश्रेष्ठः सोऽस्तीकमिदमब्रवीत्
यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा १०
आस्तीक विविधाश्चर्यो यज्ञोऽयमिति मे मतिः
यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ११
आस्तीक उवाच
ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः
यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकावुभौ जितौ १२
श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन
सर्पाश्च भस्मसान्नीता गताश्च पदवीं पितुः १३
कथंचित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव
ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिं दृष्टा महात्मनः १४

प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम्
विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् १५
ये च पद्मधरा धर्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये
यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रियाः १६
सूत उवाच
एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः
पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः १७
पप्रच्छ तमृषिं चापि वैशम्पायनमच्युतम्
कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम १८
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ४३

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

जनमेजय उवाच
दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुबन्धाञ्जनाधिपः
धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः १
वैशम्पायन उवाच
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः
वीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् २
इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः
प्रतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ३
पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः
अनुजग्मुर्महात्मानं सदारं तं महीपतिम् ४
तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिर्लोकपूजितः
मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ५
धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन
श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ६
ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम्
धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ७
मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टेन व्यथते बुधः
श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात् ८

गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम्
यथा दृष्टास्त्वया पुत्रा यथाकामविहारिणः ९
युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते
सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः १०
विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम्
मासः समधिको ह्येषामतीतो वसतां वने ११
एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं परंतप
बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम नराधिप १२
इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना
युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् १३
अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह
त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते १४
रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये
नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना १५
प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे विपुला त्वयि
न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् १६
भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते
तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः १७
मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने
मम तुल्यव्रते पुत्र नचिरं वर्तयिष्यतः १८
दुर्योधनप्रभृतयो दृष्टा लोकान्तरं गताः
व्यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् १९
प्रयोजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य च मेऽनघ
उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि २०
त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम्
श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् २१
राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ
संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो २२
इत्युक्तवचनं तात नृपो राजानमब्रवीत्
न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् २३

कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा
भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रते २४
तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व मे
त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे २५
गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम्
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः २६
इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमुवाच ह
स्नेहबाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः २७
विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी
भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः २८
न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणी
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् २९
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा
तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ३०
शून्येयं च मही सर्वा न मे प्रीतिकरी शुभे
बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ३१
पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः
न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ३२
सर्वे हि भस्मसान्नीता द्रोणेनैकेन संयुगे
अवशेषास्तु निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ३३
चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः
केवलं वृष्णिचक्रं तु वासुदेवपरिग्रहात्
यं दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नान्यहेतुकम् ३४
शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं दर्शनं तव
भविष्यत्यम्ब राजा हि तीव्रमारप्स्यते तपः ३५
एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः
युधिष्ठिरमुवाचेदं बाष्पव्याकुललोचनः ३६
नोत्सहेऽह परित्यक्तुं मातरं पार्थिवर्षभ
प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं वने ३७
इहैव शोषयिष्यामि तपसाहं कलेवरम्

पादशुश्रूषणे युक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः ३८
तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम्
गम्यतां पुत्र मैव त्वं वोचः कुरु वचो मम ३९
आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः
उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ४०
त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात्
तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं हि नः प्रभो ४१
एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः
सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञाश्चैव विशेषतः ४२
ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुङ्गवाः
अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामन्त्रयितुमारभन् ४३
राजन्प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः
अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मषाः ४४
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना
अनुजज्ञे जयाशीर्भिरभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ४५
भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सान्त्वयामास पार्थिवः
स चास्य सम्यङ्मेधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ४६
अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ
अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च ४७
गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवन्दनाः
जनन्या समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम्
चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ४८
पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रजग्मुस्ते प्रदक्षिणम्
तथैव द्रौपदी साध्वी सर्वाः कौरवयोषितः ४९
न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः
श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः
संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ५०
ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति
उष्ट्राणां क्रोशतां चैव हयानां हेषतामपि ५१
ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः

नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सबान्धवः ५२
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ४४
समाप्तं पुत्रदर्शनपर्व

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

वैशम्पायन उवाच
द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया
देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् १
तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः
आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः २
चिरस्य खलु पश्यामि भगवन्तमुपस्थितम्
कच्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ३
के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते
तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वमस्माकं च प्रियोऽतिथिः ४
नारद उवाच
चिरदृष्टोऽसि मे राजन्नागतोऽस्मि तपोवनात्
परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ५
युधिष्ठिर उवाच
वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ६
अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरूद्वहः
गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ७
कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः
श्रोतुमिच्छामि भगवन्यदि दृष्टस्त्वया नृपः ८
नारद उवाच
स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम्
यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपोवने ९
वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन
कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृपः १०
गान्धार्या सहितो धीमान्वध्वा कुन्त्या समन्वितः

संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ११
ऋातस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः
वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः १२
वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः
त्वगस्थिमात्रशेषः स षरामासानभवन्नृपः १३
गान्धारी तु जलाहारा कुन्ती मासोपवासिनी
संजयः षष्ठभक्तेन वर्तयामास भारत १४
ऋग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो
दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य ह १५
ऋनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः
ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः १६
संजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च
गान्धार्यास्तु पृथा राजंश्चक्षुरासीदनिन्दिता १७
ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः
गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् १८
ऋथ वायुं समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान्
ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः १९
दह्यत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः
वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् २०
समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे
निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः
ऋसमर्थोऽप सरणे सुकृशौ मातरौ च ते २१
ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात्
इदमाह ततः सूतं संजयं पृथिवीपते २२
गच्छ संजय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित्
वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् २३
तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतां वरः
राजन्मृत्युरनिष्टोऽय भविता ते वृथाग्निना २४
न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति २५

इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः
नैष मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् २६
जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्शनम्
तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ संजय माचिरम् २७
इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तदा
प्राङ्मुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा २८
संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत्
उवाच चैनं मेधावी युङ्क्ष्वात्मानमिति प्रभो २९
ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः
संनिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ३०
गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव
दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ३१
संजयस्तु महामात्रस्तस्माद्दावादमुच्यत
गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैःपरिवारितः ३२
स तानामन्त्र्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः
प्रययौ संजयः सूतो हिमवन्तं महीधरम् ३३
एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः
गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते नराधिप ३४
यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम्
तयोश्च देव्योरुभयोर्दृष्टानि भरतर्षभ ३५
ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः
श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठां न त्वशोचन्गतिं च ते ३६
तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम
यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ३७
न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वन्तः स पृथिवीपतिः
प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ३८
वैशम्पायन उवाच
एतच्छ्रुत्वा तु सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम्
निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ३९
अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत्

पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ४०
अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः
उर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः
भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ४१
अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्रुदितस्वनः
प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ४२
तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम्
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ४३
तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत
निगृह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ४४
इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ४५

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

युधिष्ठिर उवाच
तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः
अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु १
दुर्विज्ञेया हि गतयः पुरुषाणां मता मम
यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एवं दवाग्निना २
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि दवाग्निना ३
यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः
तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ४
सूत मागध संघैश्च शयानो यः प्रबोध्यते
धरण्यां सः नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ५
न तु शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम्
पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ६
पृथामेव तु शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत्
उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ७
धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक्पराक्रमम्
क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ८

सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम
यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ९
युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च
अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् १०
वृथा संतोषितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना
उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ११
यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः
कृत्वा यो ब्राह्मणच्छद्म भिक्षार्थी समुपागतः
धिगग्निं धिक्च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् १२
इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे
वृथाग्निना समायोगो यदभूत्पृथिवीपतेः १३
तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् १४
तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम १५
मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये १६
भीम पर्याप्नुहि भयादिति चैवाभिवाशती
समन्ततः परिक्षिप्ता माता मेऽभूद्दवाग्निना१७
सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः १८
तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम्
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये १९
तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः
प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरौत्सीत्स रोदसी २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

नारद उवाच
नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया

वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत १
वनं प्रविशता तेन वायुभक्षेण धीमता
अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् २
याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने
समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ३
स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल
तेन तद्वनमादीप्तमिति मे तापसाब्रुवन् ४
स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया
तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ५
एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ
ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ६
एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते
माशोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ७
गुरुशुश्रूषया चैव जननी तव पाण्डव
प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ८
कर्तुमर्हसि कौरव्य तेषां त्वमुदकक्रियाम्
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ९
वैशम्पायन उवाच
ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरन्धरः
निर्ययौ सह सोदर्यैः सदारो भरतर्षभः १०
पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः
गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ११
ततोऽवगाह्य सलिले सर्वे ते कुरुपुङ्गवाः
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने १२
गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः
शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः १३
प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः
गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः १४
तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा
कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः १५

द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः
ददौ श्राद्धानि विधिवद्दक्षिणावन्ति पाण्डवः १६
धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः
सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः १७
गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक्
संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् १८
यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः
शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् १९
यानमाच्छादनं भोगान् दासीश्च परिचारिकाः
ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः २०
ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः
प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् २१
ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताभवन्
संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः २२
माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः २३
समाश्वास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम्
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् २४
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः
वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च २५
हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातॄणां स्वजनस्य च २६
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४७

नारदागमनपर्व समाप्तम्

आश्रमवासिकपर्व समाप्त